

ВІЛІЖІНСЬКИЙ
Віктор
VILIZHINSKYI
Viktor,

аспірант кафедри державного управління і місцевого самоврядування Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України, м. Одеса.

Анотація: У статті на прикладах сучасної української, радянсько-імперської та польсько-шляхетської управлінських культур досліджуються архетипи національних традицій урядування та їх вплив на процеси сучасного реформування місцевого самоврядування в Україні. Зосереджено увагу на застосуванні методу порівняльного аналізу як інструменту виокремлення автентичних основ національного урядування.

Ключові слова: національні традиції урядування, архетип, реформування місцевого самоврядування.

УДК 316.7: 342. 553 : 352. 075

Віктор ВІЛІЖІНСЬКИЙ

АРХЕТИП НАЦІОНАЛЬНОЇ ТРАДИЦІЇ ВРЯДУВАННЯ ЯК АВТЕНТИЧНА ОСНОВА РЕФОРМУВАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Однією з проблем сучасного місцевого самоврядування в Україні є неврахування в процесі його становлення національних традицій урядування. На початку 90-х рр. ХХ ст. формування української державності передбачало запозичення принципів європейської демократії з метою створення власної управлінської системи. Тодішня правляча еліта конче потребувала нових зразків та ідей державотворення, але при цьому щонайменше звернулася до досвіду вітчизняних управлінських традицій. Це цілком підтверджується словами вітчизняного дослідника О. Олійника: «така номенклатура просто не відповідала вимогам нової епохи і не могла реалізувати національно-демократичні проекти державотворення» [21, с. 36].

Але сутність проблеми залягає значно глибше і виступає щонайменше у вигляді польської, російської та радянської манкуртизації [13] українського народу, адже втрата історико-культурних коренів та зв'язків, моральних і духовних орієнтирів призвела до ухвалення українцями чужих, незрозумілих управлінських правил.

Процес впровадження чужоземних стереотипів управління негативно позначився на становищі вітчизняного урядування. Сьогодні це можна підтвердити високим ступенем інфантильності населення, номінальністю місцевого самоврядування, дублюванням повноважень між органами державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, відсутністю механізму виконання законодавчих норм.

Основою успішного становлення вітчизняної системи місцевого самоврядування має бути цілком природний, невимушено виточений віками, а отже, максимально зручний для соціуму управлінський зразок.

Саме тому постає потреба у виокремленні архетипів національних традицій урядування, що можуть повернути сутнісну основу місцевому самоврядуванню в Україні та забезпечити його оптимальний розвиток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ціннісну основу суспільної організації українців Г. Сковорода вбачав у землеробстві [23]. Пошук особливостей формування української нації у своїх працях здійснював М. Грушевський [6]. Дослідженням витоків традицій українського урядування шляхом розгляду особливостей національного характеру займалися В. Антонович [1] та Ю. Липа [16]. У свою чергу, Д. Дорошенко [9] зосереджував увагу на впливі на формування української державності річкової системи як засобу комунікації. Особливості формування української сільської громади та її традиції урядування висвітлено у працях І. Франка [25], І. Линиченка [15], М. Іванишева [11] та П. Гураля [7]. Дослідженням особливостей розвитку козацького урядування займалися Д. Яворницький [28] й О. Олійник [21].

Поряд із цим відсутні сучасні вітчизняні розробки щодо специфіки використання методу порівняльного аналізу в науці державного управління.

Метою статті є виокремлення архетипів національних традицій урядування шляхом порівняння сучасної специфіки місцевого самоврядування з досвідом управління українськими землями за часів іноземного панування.

Виклад основного матеріалу. Останнім часом з'являються наукові праці, спрямовані на дослідження традицій демократичного врядування в історії української державності та житті автентичної громади. Така проблема, як уже зазначалося, набуває дедалі більшої актуальності через те, що під час здійснення сучасних перетворень українці мають виходити з архетипів історичного досвіду врядування, визначення яких вимагає не лише просторового, але й часового виміру їх першооснови, наведення характеристики в період зародження та існування «без стороннього втручання», адже з часом нав'язування іноземних управлінських алгоритмів істотно трансформувало сутнісне наповнення національних традицій урядування, надавши їм зовсім іншого забарвлення.

Для виокремлення архетипів національних традицій урядування найкраще застосувати методику порівняння їх особливостей, адже, на думку вітчизняного науковця В. Новосяда, де експеримент не може бути застосований, порівняння має на меті виявити схожості та відмінності між двома або більше ситуаціями, а також слугує єдиним засобом отримання інформації, достатньої для забезпечення більшої адекватності наукового підходу [20, с. 173], а вчений В. Бартон, як і деякі інші (К. Гельвецій, К. Ушинський, І. Сеченов), вважає порівняння головним загальнозначущим фактором процесу відображення об'єктивної дійсності [3, с. 3–4].

Зважаючи на специфіку цього дослідження, слід використовувати якісне порівняння. У разі його застосування встановлюється тотожність об'єктів за всією сукупністю якостей. Основу методу складають очевидні подібності між особливостями управлінських культур та відмінності відповідно до їхнього походження і розвитку. У нашому випадку визначення різниці в управлінських підходах кожної з епох обумовлює саме виокремлення архетипів національного врядування.

Таке порівняння стає можливим через співставлення управлінського досвіду, представленого іншими цивілізаційними й культурними умовами в різні історичні періоди. Йдеться про цінності, що були привнесені на територію України в процесі іноземної експансії. Властивостями родового, об'єднуючого порівнювані об'єкти поняття виступає управлінська сутність, спрямована на суспільну організацію, але поряд із цим об'єкти порівняння мають і індивідуальні особливості.

Учений Е. Мелконян стверджує, що основне методологічне значення порівняльного дослідження історичних явищ полягає у пізнанні історичної реальності через вивчення відмінностей та подібностей між фактами, що належать більш ніж до однієї історичної системи [18, с. 66]. Тому наше порівняння здійснюється між сучасними об'єктами та об'єктами в історичній ретроспективі. При цьому варто визначити, що імпортовані культури управління є одним часовим виміром, а сучасні управлінські особливості – зовсім іншим.

Для виокремлення, тобто «отримання в чистому вигляді» архетипів національних традицій урядування були розроблені критерії їх якісної характеристики, які ми згрупували за трьома напрямками: ціннісно-ідеологічні, інституційно-організаційні та функціональні.

Пошук відмінностей ми проводимо, співвідносячи сучасні управлінські особливості, культуру управління радянського, імперського періодів і польсько-шляхетської доби у рамках кожного із вищезазначених аспектів. Таке порівняння дає змогу зняти із сучасної управлінської культури нашарування попередніх епох та виділити архетипи національних традицій урядування.

Розглядаючи проблему архетипів національних традицій урядування, варто зазначити, що управлінські особливості давньоруського періоду є первинними по відношенню до козацько-гетьманських. Відновлення останніх відбувалося на основі архетипів урядування часів Київської Русі як реакція нації на іноземне гноблення.

Хронологічним рубежем втрати давньоруських та відродження козацьких архетипів став кінець XV ст., коли остаточно завершувався занепад давніх сільських громад та зароджувалося козацтво. У рамках дослідження здійснено спробу визначити місцеві архетипи врядування, що формувалися саме в період існування автентичних громад.

Ціннісно-ідеологічне наповнення національних традицій урядування досліджувалося на основі попереднього аналізу праць І. Франка [25], В. Антоновича [1], В. Шевчука [27], Ю. Липи [17], М. Степико [24], І. Бойка [4] та Р. Шандри [26]. Якісну зміну об'єктів порівняння кожного історичного періоду видно з таблиці 1.

Таблиця 1

Порівняння управлінських особливостей ціннісно-ідеологічної групи

Управлінська культура / Критерій порівняння	Роки української незалежності (з 1991 р.)	Радянські часи (1922–1991 рр.)	Імперський період (XVIII – поч. XX ст.)	Доба польської експансії (XVI–XVIII ст.)	Період автентичного врядування (до XV ст.)
Найбільша духовна цінність	особисте благополуччя та безпека	комуністична ідеологія	самодержавство	влада магнатів шляхти	громада, свобода кожної особи
Найбільша матеріальна цінність	заможна людина, фінансові ресурси	державна	правляча диктатура	представники аристократичного стану	кожен мешканець громади, член спільноти
Особливості суспільного положення українців	залежить від майнової ознаки, посади чи особистісних зв'язків	відповідно до комуністичної ідеології всі були рівними	українці були на найнижчих щаблях суспільної ієрархії	значна класова різниця (українці були пригнобленою верствою)	рівність перед законом, відсутність класової різниці
Умови формування національного характеру	відсутність зразків поведінки, лібералізація суспільного життя	повний контроль держави над людиною, репресії	монархія з елементами деспотизму, кріпосне право	аристократизм, жорстокість, надмірна гордовитість	свобода, демократизм, непримиренність перед іншою владою
Характер відносин між очільником громади та її мешканцями	відсутність комунікативного поля між місцевим самоврядуванням та кожним членом громади	будувалися на державному примусі без урахування думки громадян	рунтувалися на повній підпорядкованості на основі кріпосної залежності	панщина та інші натуральні і грошові повинності сприяли розкладу договірних відносин	громади укладали договори із князями (ряди)

У наведеній таблиці не важко помітити своєрідну динаміку особливостей певного явища. Управлінська специфіка кожної історичної епохи істотно вплинула на сучасний стан місцевого самоврядування, і тільки знімаючи ціннісний-практичний шар кожного періоду, ми отримуємо чітко відділені архетипи національних традицій урядування.

Застосування архетипів національних традицій урядування під час реформування системи місцевого самоврядування дасть змогу відновити потужну, самодостатню та самоорганізовану громаду, автентична модель якої зав'язана на людині як на найбільшій цінності. Свобода, в свою чергу, проявляється через емпатію – як спосіб розуміння сутності та образу життя людини, а також толерантність – як поважне ставлення до кожної особи незалежно від її фізичних переваг чи вад. Тому лише за таких умов кожна людина одночасно виступала керованою та здійснювала управління громадою.

Зразки поведінки (усталені правила) кожної громади давньоруського та галицько-волинського періодів виходили із звичаєвої рівності та відсутності класової різниці. Їхню сутність доповнювали повага і довіра до своїх побратимів, а також непримиренність перед авторитетом іншої влади. Головною умовою визрівання такої спільноти було середовище із незначним демографічним навантаженням на рівні одного поселення.

Також ще однією автентичною особливістю було укладання договору (ряду) із князем. Це дає підстави стверджувати, що такий договір послужив джерелом та підґрунтям для впровадження статутів. Загалом архетип «суспільного договору» мав не тільки локальний характер, а і знайшов своє відображення у Запорозькій Січі та Конституції Пилипа Орлика.

Наукові доробки М. Іванишева [11], Є. Брущенко [5], Д. Яворницького [28], І. Линиченка [15], М. Кобилецького [12], О. Лазора [14], П. Надолішного [19] й О. Олійника [21] послужили основою дослідження інституційно-ідеологічної складової національних традицій урядування. Як видно з таблиці 2, порівняння проводилося із залученням критеріїв правового та адміністративно-територіального характеру.

Таблиця 2

Порівняння управлінських особливостей інституційно-організаційної групи

Управлінська культура / Критерій порівняння	Роки української незалежності (з 1991 р.)	Радянські часи (1922–1991 рр.)	Імперський період (XVIII – поч. XX ст.)	Доба польської експансії (XVI–XVIII ст.)	Період автентичного врядування (до XV ст.)
Дієвість статуту громади	у більшості територіальних громад України статуту не прийняли, але там, де вони є – існують номінально	статуту, як і територіальні громади фактично не існували	разом із відміною Магдебурзького права (1831-35 рр.) статуту міст втрачають своє значення	з часів Магдебурзького права, статуту відіграють важливе значення в житті міст	у період Київської Русі громади користувалися усним звичаєвим правом
Адміністративний склад територіальних громад	надмірна подрібненість територіальних громад (одне чи декілька сіл)	громада складала сільраду (одне чи декілька сіл)	волость (5-6 сіл чи поселень хуторного типу)	до складу громади входила та кількість поселень, якою володів дідич	українська громада до XVI ст. складалася із 4–9 населених пунктів

Загальні збори громадян	збори жителів поселення вирішують міські питання	загальні збори не мали ознак самоврядування				
Місцеві ради	представляють територіальні громади	відображали державні інтереси	волосні та сільські сходи окремих станів селян		на зміну віче у XIV ст. приходить копа як судовий та управлінський орган	вічеві зібрання одночасно виступали загальними зборами громади та органами врядування
Значення виконавчих органів	у поселеннях сільського типу виконують найбільш існують номінально	виконували функції органів державної влади	сільські старости та волосне правління відображали інтереси держави та поміщика		виступали від імені власника поселення (дідича)	управа очолювалася виборною особою та складалася із управлінців
Статус очільника громади	є головною виборною посадовою особою територіальної громади	виступав представником державної влади на місцях	представляв інтереси держави та поміщика, а після реформи 1861 року – ще й окремого стану селян		керівниками громад виступали магнати, які обіймали найвищі державні посади	очільник самостійно обирався громадою, мав контрольоване повноваження без привілеїв
Статус секретаря	посадова особа місцевого самоврядування, яка працює в раді на постійній основі	виконував канцелярські та нотаріальні функції	сільський та волосний писар призначався для ведення діловодства		призначався або обирався для оформлення протоколів кожного суду	запрошувався на посаду для виконання канцелярських та нотаріальних функцій
Статус депутата	представляє інтереси всієї територіальної громади, несе обов'язки перед виборцями	депутати відігравали номінальну роль в роботі місцевих державних органів	представляли інтереси привілейованого соціального стану		депутати володіли правом «вето» на будь-яке рішення	ліпші мужі із кожного села представляли громаду та обирали її старійшину

Отримані в результаті виокремлення архетипи національних традицій урядування можуть виступати концептуальними орієнтирами в реформуванні місцевого самоврядування. Особливо варто звернути увагу на віче як головний керівний орган, що був формою сходу усіх мешканців громади і не мав такої різниці в повноваженнях, як рада та загальні збори громадян. Безперечно важливим є єдиний прояв представницької демократії у національній традиції врядування, коли старшина обирався «ліпшими мужами» (депутатами) як представниками жителів кожного із поселень, що входили до складу громади.

Наступну функціональну групу критеріїв (таблиця 3) для порівняння традицій урядування було підготовлено на основі досліджень І. Бойка [4], В. Антоновича [1], Д. Яворницького [28], І. Дробота, М. Смаровайла [10], М. Довнара-Запольського [8], А. Рогожина, М. Страхова [22] та М. Бармака [2].

Таблиця 3

Порівняння управлінських особливостей функціональної групи

Управлінська культура / Критерій порівняння	Роки української незалежності (з 1991 р.)	Радянські часи (1922–1991 рр.)	Імперський період (XVIII – поч. XX ст.)	Доба польської експансії (XVI–XVIII ст.)	Період автентичного врядування (до XV ст.)
Суспільне положення керівника	престижне; рівень престижу залежить від рівня посади	представник державної влади був рівним з іншими професіями	цивільний службовець менше за військового	разом з посадою надавалися відповідні привілеї	керівник був слугою громади. І відрізнявся лише віком та мудрістю
Форма ухвалення рішень	колегіальна та одноосібна (радою чи уповноваженою особою)	переважно колегіальна (рішення приймалися радою, з їздами тощо)	одноосібно-колегіальна (задалегідь прийняті рішення узаконювалися ду-мою)	колегіально-одноосібна (від рішення привілейованої групи залежали рішення однієї людини)	колегіальна (рішення ухвалювалися на загальних зборах громади – віче)
Відповідальність	відповідальність людини перед людиною, громадою та державою	відповідальність людини перед державою	відповідальність людини перед конкретною особою чи державою	відповідальність громади перед конкретною особою чи державою	відповідальність громади перед людиною
Отримання повноважень	альтернативні вибори, призначення на конкурсній основі	призначення, безальтернативні вибори	успадкування влади та призначення	вибори (король, посли), призначення	прямі та опосередковані вибори, запрошення на княжіння
Обмеження повноважень	обмежені законами та іншими нормативними актами	обмежувалися законами або окремою особою	обмежувалися окремою особою	обмежувалися окремою групою чи одноособно	обмежувалися населенням громади
Нагорода за виконання посадових обов'язків	власна винагорода, заробітна плата, пенсія	заробітна плата, пенсія	привілейоване становище, більша частина прибутків	привілеї, маєтки, гроші винагорода	шана та повага до особи керівника
Підготовка майбутніх кадрів	система НАДУ та інші альтернативні навчальні заклади	вищі партійні школи КПРС	університети, ліцеї, військова академія та військові училища тощо	Києво-Могилянська та Острозька академії, братські та церковні школи	віче було одночасно практичною школою, що готувала молодих управлінців

Варто зазначити, що саме колегіальні рішення, обговорені та ухвалені загальними зборами громади, були найбільш об'єктивними і передбачали загальну відповідальність. Їх виконання, як і ухвалення, вимагало застосування всього ресурсу громади.

Архетип відносин у середині громади зводився до повного пріоритету віче над повноваженнями князя, адже саме воно їх визначало і контролювало виконання. Висока активність жителів в управлінні громадою супроводжувалася солідарністю. Кожен міг себе реалізувати в межах уроджених здібностей та набутих навичок.

Архетип традиції підготовки службовців набув значно вищого рівня розвитку, ніж в інші історичні періоди та наші дні, адже із самого початку передбачав практичну основу. Навчання ґрунтувалося на особистій та постійній присутності людини на віче з часу свого одруження. Автентичним способом отримання повноважень було запрошення на посаду та пряме голосування. Обраний керівник діяв у чітко визначеному громадою діапазоні повноважень, що позбавляло можливості зловживання владою.

Надзвичайно велике значення для національного врядування мав ідеалістичний компонент, адже головною нагородою за службу громаді були шана та повага, а не привілеї та матеріальна винагорода. У кандидатів на посаду, перш за все, цінувалися доброта, мудрість, справедливість та вміння обстоювати інтереси громади.

Особливе місце у функціональному аспекті посідає ухвалення управлінських рішень, що залежало від інституційно-організаційного забезпечення. Своєрідним статичним стрижнем національних особливостей урядування, орієнтованим на всі їх аспекти, є віче. Воно об'єднує всі ланки процесу врядування.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, застосовуючи метод порівняльного аналізу в процесі дослідження, вдалося виокремити наступні архетипи національних традицій урядування.

1. Ціннісно-ідеологічний архетип має антропоцентричну природу і ґрунтується на усталених звичаях громади. Двояка природа трудівника та управлінця надавала можливість організувати своє життя в умовах свободи, суспільної рівності, довіри та непримиренності перед авторитетом іншої влади. Через незначну демографічну концентрацію кожен мешканець одночасно виступав у ролі представника влади та підлеглого. Окрім того, дії обраного керівника контролювалися всією громадою. Отже, саме це може забезпечити високий рівень самосвідомості та спільної відповідальності жителів сучасних громад.

2. Правовий архетип полягає в обов'язковості укладення договору (ряду) між територіальною громадою та її новообраним очільником. Цей документ істотно посилює відповідальність очільника перед громадою, формалізуючи, таким чином, коло дозволених обов'язків, у межах яких він має працювати. Також укладення такого договору стане кроком до відновлення комунікативного зв'язку між органами місцевого самоврядування та населенням територіальної громади.

Хоча правовий архетип не передбачає існування статутних документів, їх все ж таки варто запровадити. Статуту мають фіксувати всю інфраструктуру громади: земельний фонд, рухоме й нерухоме комунальне майно, правові та інші формальні основи функціонування кожної розташованої та території громади організації незалежно від форми власності. Статут має доповнювати відповідне законодавство стосовно регіональних та місцевих особливостей кожної території.

3. Інституційно-організаційний архетип зводиться до повного пріоритету віче над іншими інститутами місцевого самоврядування. Територіальною частиною цього архетипу є склад громади з 4–9 поселень сільського типу. При цьому варто брати за основу показник кількості населених пунктів, а не чисельності населення, адже сьогодні в Україні є безлюдні населені пункти, тому, встановивши своєрідну квоту за чисельністю населення, ми можемо отримати надто великі за площею та незначні за населенням територіальні громади.

4. Функціональний архетип передбачає попереднє ухвалення певного рішення віче (пряма демократія). Кожне важливе рішення має обов'язково ухвалюватися за участі всіх жителів громади, адже рішення, ухвалені на сесії ради, виконавчого комітету чи навіть одноосібно, є недостатньо виваженими, обміркованими та об'єктивними, а найголовніше – досить часто можуть не відобразити думку більшості населення громади.

5. Архетип кадрових особливостей передбачає запрошення на посаду органом місцевого самоврядування конкретної особи. Це має здійснюватися шляхом незалежного відбору на основі моніторингу якостей кандидата, адже сучасний процес відбору кадрів є однобокою та суб'єктивною процедурою і досить часто виступає тільки простою формальністю. Архетип кадрових особливостей полягає також у підготовці молоді до управлінської справи, що мала практичну основу. Тому присутність молодих жителів громади на засіданнях сесій та зборах громадян істотно покращить рівень їхніх знань та посилить цікавість до місцевого самоврядування.

Отже, врахування вищеназваних архетипів забезпечить інституційно-територіальний баланс громади, надасть дієвості місцевому самоврядуванню та відновить комунікативне полотно між владою і громадою.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у розширенні пошуку архетипів національних традицій урядування та розроблення на їх основі нової моделі місцевого самоврядування.

Література:

1. Антонович В.Б. Три національні типи народні. Моя сповідь / В.Б. Антонович // Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – 814 с.
2. Бармак М.В. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.) : монографія / М.В. Бармак. – Тернопіль, 2006. – 288 с.
3. Бартон В.И. Сравнение как средство познания / В.И. Бартон. – Минск, 1978. – 128 с.
4. Бойко І.Й. Державний лад і право в Галичині у складі Середньовічної Польщі (1349–1569 рр.) / І.Й. Бойко // Право України. – К., 2005. – № 11. – С. 123–127.
5. Брущенко Є. Національний підхід при формуванні територіальних громад в контексті зарубіжного досвіду / Є. Брущенко // Актуальні проблеми європейської інтеграції. – Одеса, 2008. – Вип. 3. – С. 577–580.
6. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть / М.С. Грушевський // Зібран. творів : у 50 т. : т. 4. – Львів, 2002 – 240 с.
7. Гураль П.Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження : автореф. дис. ... д-ра ю. наук : 12.00.01 / П.Ф. Гураль ; НАН України. – Львів, 2009. – 40 с.
8. Довнар-Запольский М. Западнорусская сельская община в XVI в. / М. Довнар-Запольский // Журнал народного просвещения. Отдельное десятилетие. – Санкт-Петербург : Ч. СССХІІ, 1897. – С. 73–129.
9. Дорошенко Д. Нарис історії України : т. 1 / Д. Дорошенко. – К, 1992. – 232 с.
10. Дробот І. Передумови виникнення місцевого самоврядування / І. Дробот, М. Смаровайло // Актуальні проблеми державного управління. – Одеса, 2004. – Вип. 2 (18). – С. 246–269.
11. Иванишев Н. О древних сельских общинах в Юго-Западной России / Н. Иванишев. – К., 1863. – 72 с.
12. Кобилицький М.М. Магдебурзьке право і його застосування в Україні (XIV – перша половина XIX ст.) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / М.М. Кобилицький ; НАН України. – Львів, 2010. – 35 с.
13. Кузнецов С.А. Большой толковый словарь русского языка [Електронний ресурс] / С.А. Кузнецов. – М., 1998. – 371 с. – Режим доступу : <http://enc-dic.com/kuzhecov/Mankurtizacija-9145.html>.

14. Лазор О.Д. Еволюція сутності територіальної громади: аксіологічний вимір / О.Д. Лазор // Держава та регіони. – Запоріжжя, 2010. – № 3. – С. 179–187. – (Серія : «Державне управління»).
15. Линиченко І. Суспільні верстви Галицької Русі XIV–XV в. / І. Линиченко. – Львів, 1899. – 268 с.
16. Липа Ю. Призначення України / Ю. Липа. – К., 1997 – 267 с.
17. Липа Ю. Бій за українську літературу / Ю. Липа. – К., 2004. – 351 с.
18. Мелконян Э.Л. Проблемы сравнительного метода в историческом знании / Э.Л. Мелконян. – Ереван, 1981. – 129 с.
19. Надолішній П.І. Вітчизняна традиція демократичного врядування як аспект національного державотворення / П.І. Надолішній // Вісник державної служби України. – К., 2009. – № 4. – С. 69–78.
20. Новосяд В.В. Особливості порівняльних досліджень в науці державного управління / В.В. Новосяд // Державне управління та місцеве самоврядування. – Дніпропетровськ, 2013. – № 6 (98), – С. 173–179.
21. Олійник О. Роль і місце традицій врядування в сучасному державотворенні / О. Олійник // Ефективність державного управління : зб. наук. праць. – Львів, 2011. – Вип. 28. – С. 45–40.
22. Рогожин А. Громадське селянське управління в Україні після реформи 1861 року / А. Рогожин, М. Страхов // Вісник академії правових наук України. – Харків, 1998. – № 3 (14). – С. 71–78.
23. Сковорода Г.С. Сродность к хлебопашеству / Г.С. Сковорода // Повн. зібран. творів : у 2-х т. : т. 1. – К., 1987. – 531 с.
24. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія / М.Т. Степико. – К., 2011. – 336 с.
25. Франко І.Я. Що таке громада і чим вона повинна бути? / І.Я. Франко // Зібр. творів : у 50 т. : т. 44. – К., 1985. – Кн. 2. – 596 с.
26. Шандра Р. Організація сільського самоврядування за волоським правом на західноукраїнських землях у XIII–XVIII ст. / Р. Шандра // Підприємництво, господарство і право. – К., 2009. – № 1. – 152 с.
27. Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII ст. / В. Шевчук. – К., 2007 – Кн. 1. – 720 с.
28. Яворницький Д. История запорожских казаков / Д. Яворницький. – К., 1990. – 578 с.